

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України*

**Збірник затверджено ВАК України як наукове фахове видання,
в якому можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень**

Редакційна колегія

Ю.С. Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України (голова редколегії);
І.О. Кресіна, доктор політичних наук (головний редактор); О.М. Костенко, доктор юридичних наук;
В.І. Акуленко, доктор юридичних наук; О.Ф. Андрійко, доктор юридичних наук; В.Д. Бабкін, доктор
юридичних наук; О.В. Батанов, доктор юридичних наук; В.П. Горбатенко, доктор політичних наук;
В.Н. Денисов, доктор юридичних наук; Зайчук О.В., доктор юридичних наук; А.А. Коваленко, доктор
політичних наук; О.В. Кресін, кандидат юридичних наук; П.Ф. Кулинич, кандидат юридичних наук;
І.М. Кучеренко, доктор юридичних наук; Л.І. Лойко, доктор політичних наук; Н.Р. Малишева, доктор
юридичних наук; В.П. Нагребельний, кандидат юридичних наук; І.Г. Оніщенко, доктор політичних
наук; Н.М. Оніщенко, доктор юридичних наук; М.В. Онішук, кандидат юридичних наук;
Н.М. Пархоменко, доктор юридичних наук; В.І. Семчик, доктор юридичних наук, член-кореспондент
НАН України; В.Ф. Сіренко, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАН України;
О.В. Скрипнюк, доктор юридичних наук; І.Б. Усенко, кандидат юридичних наук; Н.М. Хуторян,
доктор юридичних наук; Я.М. Шевченко, доктор юридичних наук; Л.Є. Шкляр, доктор політичних
наук; О.І. Ющик, доктор юридичних наук

Д 36 Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.
Випуск 54. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2011. –
720 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, держав-
ного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного і підпри-
ємницького, аграрного та екологічного права, кримінології, кримінального і кримінально-
процесуального права. Значна увага приділяється проблемам сучасної політичної науки.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне
отримати знання з юридичних і політичних наук.

Адреса редакції

01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України
тел. 279-73-96, факс 278-54-74

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В. І. ТИМОШЕНКО

ОСОБИСТІСНА СТОРОНА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Розглядаються особистісні фактори протиправної поведінки, визначаються обставини, що відіграють вирішальну роль у процесі мотивації такої поведінки, накреслено шляхи її усунення та попередження.

Ключові слова: особистість, протиправна поведінка, мотив, агресія, самоствердження.

Рассматриваются личностные факторы противоправного поведения, определяются обстоятельства, которые играют решающую роль в процессе мотивации такого поведения, намечаются пути его устранения и предупреждения.

Ключевые слова: личность, противоправное поведение, мотив, агрессия, самоутверждение.

Personality factors are considered wrongful conduct defined by the circumstances which play a crucial role in the motivation for such behavior; identifies ways to eliminate it and warning.

Key words: personality, wrongful conduct, motive, aggression, self-assertion.

В центрі наукових дискусій щодо шляхів утвердження правової державності стоїть питання про можливість реалізації прав і свобод людини і громадянина, про законність і правопорядок у державі, про соціальну безпеку. Потреба у соціальній безпеці охоплює прагнення до захищеності від протиправних посягань з боку оточуючих осіб і груп, які діють, керуючись власними інтересами, що не завжди відповідають нормам права. Одним із параметрів соціальної безпеки є впевненість кожного, що правопорядок у державі існує, що чинні правові норми дотримуються, що ніхто не посягає на його права. Але зараз склалася така ситуація, що люди сприймають як належне не правомірну поведінку, а правопорушення. Це пов'язано з багатьма факторами, такими, як кризовий стан суспільства, відсутність стабільності і перспективи, значне погіршення соціальних умов, обмеження доступу до законних способів досягнення успіху і реалізації своїх інтересів для більшості населення та ін. Ця ситуація значною мірою залежить і від поведінки суб'єктів права, яка є як наслідком, так і передумовою вказаних процесів.

Поведінку людини у суспільстві, зокрема її аномалії, досліджували переважно психологи Дж. Аткинсон, Б.С.Братусь, Р.Берон, Б.І.Додонов, Є.П.Ільїн, Є.В.Змановська, О.Ф.Кернберг, П.Кутер, К.Лоренц, М.І.Магомед-Емінов, К.Мадсен, В.С.Мерлін, А.Маслоу, Д.Річардсон, С.Л.Рубінштейн, Е.Фром та багато інших. Вчені-юристи також звертались до дослідження протиправної поведінки. Це Ю.М.Антонян, В.Є.Емінов, В.М.Кудрявцев, О.М.Костенко, В.В.Лазарев, О.О.Малиновський, О.В.Малько, Ю.І.Новик, В.В.Оксамитний, П.М.Рабінович, В.Ф.Сіренко, В.В.Субочев та ін. Так, В.М.Кудрявцев головну рису протиправної поведінки бачив у тому, що вона суперечить наявним суспільним відносинам, завдає або здатна завдати шкоди правам та інтересам громадян, колективів і суспільства загалом¹. При цьому у працях вчених-юристів увага акцентується переважно на зовнішніх, об'єктивних факторах правової поведінки. Разом з тим, на увагу заслуговує і суб'єктивна сторона такої поведінки. Для попередження протиправної поведінки дуже важливо визначити особистісні риси характеру, які впливають на вибір варіантів поведінки людини, на здійснення конгрентного впливу, значимого з точки зору права, а саме такого, який є суспільно шкідливим, небезпечним для особистих (приватних) і суспільних інтересів, що охороняються законом, і який тягне за собою юридичну відповідальність.

Поведінка людини визначається і спрямовується певними мотивами. Мотив – це явище психологічне, являє собою внутрішню, безпосередню причину діяння, виражає особистісне ставлення людини до того, на що спрямовані її дії. Мотиви виражають найбільш важливі риси і властивості, потреби і прагнення людини. Мотиви – це не лише те, що спонукає до певної поведінки, але й те, заради чого вона здійснюється, в чому її внутрішній смисл для особистості.

В науковій літературі цілком слушно стверджується, що зрозуміти мотиви злочинної поведінки не можна без дослідження прожитого людиною життя, тих впливів, яких вона зазнала і які визначили її особистісні якості. Прямої і однозначної залежності між умовами життя і змістом мотивів немає, так само як і здійсненням протиправного вчинку. Однак, несприятливі умови формування особи справляють визначальний вплив на подальше життя людини і її поведінку. Мотив втілює у собі єдність об'єктивного – соціального середовища, і суб'єктивного – особистісних якостей, в яких трансформувались і через які відтворюються об'єктивні обставини. Він створює особливу особистісну властивість, в якій фокусуються основні життєві тенденції особистості. При цьому самі по собі мотиви не можуть бути протиправними, злочинними. Такою може бути лише поведінка, яка залежить від вибору засобів для реалізації мотивів, від моральної спрямованості особистості, її правосвідомості².

Умови, що безпосередньо визначають протиправну поведінку, називав ще видатний російський невропатолог, психіатр і психолог В.М.Бехтерев. Це невідповідність умов життя нагальним людським потребам, відірваність людини від того кола осіб, до якого вона належить, сприятлива обстановка, вплив самих законів, якщо вони мало захищають особистість від злочинних посягань, слабкість розумового розвитку, що позначається на ставленні особистості до інших людей, недоліки морального виховання, патологічні стани нервово-психічної сфери та ін. Особливо наголошував на ролі прикладу і словесного впливу. Адже особистість людини не можна розглядати окремо від осіб, що її оточують, їх вплив може бути досить негативним. Найчастіше вони впливають шляхом прикладу, що тягне за собою наслідування тих чи інших поглядів, переконанням або простим навіюванням³.

Поведінку людини визначають її потреби. Людина має потребу у самоствердженні, під яким розуміють прагнення до досягнення і підтримання певного суспільного статусу, бажання досягнути високої оцінки і самооцінки, підвищити рівень власної гідності і честі. Це прагнення може проявлятися як в реальних досягненнях в тій чи іншій сфері, так і у відстоюванні своєї значимості перед іншими шляхом заяв, зроблених в усній формі. Вказана потреба більше ніж будь-яка інша пов'язана з характером людини. Незадоволена потреба у самоствердженні, у чутливих до цього людей, проявляється в неадекватних вчинках, у тому числі і протиправних.

Найбільш популярною зараз є ієрархічна модель потреб, запропонована А. Маслоу. Він виділив п'ять рівнів базових потреб: фізіологічні потреби; потреба в безпеці; потреба в любові і приналежності; потреба в повазі; потреба в самоактуалізації⁴. На думку А. Маслоу, основою мотивації людини є організація базових потреб у формі ієрархії їх значимості. Кожен наступний рівень потреб активізується після задоволення потреб попереднього рівня. Остання із потреб – потреба в самоактуалізації – це прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, здібностей і талантів, безперервна їх реалізація. Для здорової людини, за А. Маслоу, є характерним виникнення менш нагальних потреб після задоволення більш пріоритетних. Задоволення будь-якої базової потреби є кроком до здоров'я. Фрустрація ж базових потреб викликає невроз і патологію.

Така думка є досить дискусійною. Адже відомі випадки, коли людина, яка задовольнилася на певному життєвому етапі всі свої основні потреби, відчуває тяжкий стан екзистенціального вакууму – спустошеності, відсутності смислу існування. Тому більш слушно видається точка зору Є.В. Змановської, яка вважає, що само актуалізація не є базовою або самостійною потребою. Вказана тенденція дійсно виникає на фоні відносного задоволення життєвих потреб. Вона має всі риси потреби, але якісно відрізняється від останньої. Психологічний смисл само актуалізації полягає в пошуку нових позитивних потреб, що виходять за межі особистого задоволення – за межі своєї особистості⁵.

Усвідомлені потреби, як відомо, приховують свої неусвідомлені двійники. У повсякденному житті неусвідомлені мотиви проявляються лише у побічній формі – в помилкових діях, снах, хворобливих станах, в поведінці, яка здається немотивованою, яку важко пояснити з точки зору обставин. До прихованих (неусвідомлених) мотивів можна віднести: мотиви самозбереження (проявляються, наприклад, у потребі в безпеці, свободі, особистій території, залякуванні ворога та ін.); мотиви об'єктних відносин (потреба домінувати над людьми, контролювати їх та ін.); нарцисичні мотиви (бажання мати особливі, виключні якості, одержувати схвалення, захоплення людей та ін.); мотиви реальності (потреба в нових відчуттях, бажання відповідати вимогам середовища, долати труднощі, адаптуватись до ситуації); мотиви еталонності (потреба у самоповазі, схваленні, у самопокаранні та ін.); екзистенціальні мотиви (потреба знаходити смисл життя, відчувати свою причетність до життя інших людей та ін.)⁶.

Визначення неусвідомлених мотивів дає можливість з'ясувати, навіщо вчиняються протиправні діяння, смисл яких не є очевидним. Саме неусвідомлені мотиви найчастіше призводять до протиправної поведінки. Роль таких мотивів визначається ступенем залежності суб'єкта від конкретних умов його існування. Чим більш жорсткою є ця залежність, тим більш вірогідним виявляється здійснення

злочину, причому залежність починає керувати поведінкою у тій мірі, в якій суб'єкт не усвідомлює її існування⁷.

Поряд з потребами стоять так звані проблемні ситуації, під якими зазвичай розуміють сукупність обставин, що потребують виходу, негайного вирішення. Особливості характеру людини (поряд з іншими чинниками) впливають на її вибір шляхів виходу із проблемної ситуації. Тут є надзвичайно важливим уявлення людини про вказану ситуацію, її моральні якості та правова свідомість. Залежність особи нестриманої, злопам'ятної, агресивної від ситуації, від несприятливого середовища, дуже велика, оскільки вона недостатньо виділяє себе із цього середовища, жорстко прив'язана до зовнішніх умов свого існування. Такі люди цілком залежать від ситуації і, реалізуючи своє прагнення до самоствердження, цілком здатні на протиправні, агресивні вчинки.

Агресивні дії нерідко супроводжують протиправні вчинки. Під агресією (в перекладі з латинської «агресія» означає напад) слід розуміти будь-які навмисні дії, що спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі осіб або тварині, а під агресивністю – властивість особистості, що проявляється в готовності до агресії.

Відмінність поняття «агресія» і «агресивність» має практичне значення. З одного боку, не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості. З іншого, агресивність людини зовні не завжди проявляється в явно агресивних діях. Прояв агресивності (або його відсутність) як особистісної якості в певних актах поведінки, як агресивних діях, завжди є результатом складної взаємодії трансситуаційних і ситуаційних факторів. У випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі першопричини цих дій лежить фактор ситуації. У випадку ж агресивних дій агресивної особистості у взаємодії вказаних факторів примат належить особистісним якостям⁸.

Агресія проявляється в реальній поведінці, або фантазуванні з метою підкорити собі інших, або домінувати над ними. Найбільш звичними проявами агресії є конфліктність, злослів'я, тиск, примус, негативне оцінювання, погрози або застосування фізичної сили. Прихована агресія проявляється в уникненні контактів, бездіяльності з метою зашкодити комусь, завдання шкоди собі і самовбивство.

Взаємозв'язок між протиправною поведінкою і агресією неоднозначний. Агресивна поведінка може бути наслідком наслідування, впливу (наприклад, вплив місця позбавлення волі на особу, яка відбуває покарання). Агресивна протиправна поведінка може бути невротично обумовлена, якщо вона мотивується сильною тривогою, або неусвідомленим відчуттям вини. Така поведінка може спостерігатись у випадку антисоціальної спрямованості особистості, або ж може бути пов'язана з органічними порушеннями нервової системи (у цьому випадку правопорушник схильний до агресії внаслідок афективності, імпульсивності або інтелектуального зниження). Окрему малочисельну групу правопорушників складають також ті психічно хворі, хворобливий стан яких супроводжується несподіваними немотивованими спалахами агресії (що рідко буває пов'язаним з їх стійкою анти суспільною спрямованістю). У будь-якому випадку, в протиправних вчинках агресія слугує досягненню якоїсь мети, тобто має інструментальний характер⁹.

Агресія є складним явищем, причиною виникнення якого можуть бути найрізноманітніші фактори і обставини. Її форми і спрямованість можуть визначати різні аспекти міжособистісних взаємодій. Потужним детермінантом агресії у певних випадках може бути фрустрація, тобто блокування розгортання цілеспрямованої поведінки. Стійким детермінантом агресії є провокація. Люди, як прави-

ло, відповідають ударом на удар. Більше того, агресивна реакція виникає за одного лише припущення, що інша людина має якісь ворожі наміри, незалежно від того, чи виражаються вони в прямих діях. Провокація може бути вербальною. В таких випадках, відповіддю на образи, насміхання та інші подібні цьому дії може бути фізичний напад. В результаті інциденти, що починаються з вербальної агресії (лайки і т. ін.), переходять у фазу прямого насильства. Люди прагнуть дати здачі, щоб попередити можливість повторних нападів або ж заради самоствердження (щоб інші не вважали її жертвою, невдахою). Серйозним стимулом до агресивної поведінки є так звані «сторонні спостерігачі», які не є безпосередніми учасниками агресивних взаємодій, але своїми порадами можуть підштовхувати нестійкого індивіда до агресивної поведінки. В ряді випадків достатньо лише їх присутності: якщо агресор сподівається, що його дії викличуть схвалення з боку спостерігачів, він може діяти більш інтенсивно, і навпаки, якщо агресор вважає, що спостерігачі не схвалять його дії, він може навіть припинити такі дії¹⁰.

Всі найрізноманітніші прояви агресії об'єднують у дві групи: агресія з метою оборони (оборонна агресія) і деструктивна агресія, що вчиняється з руйнівною метою.

Оборонна агресія є фактором біологічної адаптації. На думку Е. Фрома, механізм оборонної агресії мобілізується у людини не лише тоді, коли вона відчуває безпосередню загрозу, але і тоді, коли явної загрози немає. Тобто людина проявляє агресивну реакцію на свій власний прогноз.

На людину суттєво впливає навколишнє середовище. Соціальні умови сприяють пригніченню у людей впевненості у собі. Пригнічений психічний стан може спричинити безпідставне почуття страху. «Страх, як і біль, – писав Е. Фром, – це дуже неприємне почуття, і людина намагається будь що його позбутися ... одним із найбільш дієвих прийомів витіснення страху є агресивність»¹¹.

Деструктивна агресія проявляється у формах садизму і некрофілії. Традиційно ці феномени вважають психічними аномаліями, витоки яких містяться у характері людини. Зокрема садизм проявляється у знуванні над беззахисною живою істотою, у завданні їй фізичних страждань аж до позбавлення життя. За словами Е. Фрома, «садизм є однією із можливих відповідей на запитання, як стати людиною (якщо немає інших способів самореалізації)»¹². Відчуття абсолютної влади над іншою істотою створює ілюзію задоволення власних екзистенціальних потреб садиста у самоствердженні. Індивід, який має внутрішні психологічні проблеми, низьку самооцінку, відчуває свою нікчемність, на підсвідомому рівні прагне до влади, намагається все тримати під своїм контролем, наполягає на своєму, проявляє надмірні амбіції, нехтування прав інших людей і загальновизнані норми людської поведінки, у тому числі і правові норми.

Таким чином, за будь-якої форми агресії, вирішальне значення для її зовнішнього прояву мають внутрішні особистісні риси характеру людини.

В юридичній науці набуло поширення поняття кримінальної агресії, під якою розуміють форму поведінки (конкретні дії), що реалізує будь-які наміри або спонукання стосовно потерпілого (мотивована дія) і пов'язана з цими намірами (спонуканням) певним смисловим відношенням, об'єктивно спрямована на завдання шкоди його життю або здоров'ю. З цього випливає, що злочини, які не спрямовані проти життя і здоров'я громадян, не відносяться до числа агресивних. Те ж саме можна сказати і про такі дії, які непов'язані з будь-яким суб'єктивним прямим умислом стосовно жертви (злочини, що вчинені в результаті необережності, або

завдання шкоди без вини). Разом з тим, із числа агресивних не виключаються вбивства, завдання шкоди здоров'ю у тих випадках, коли мета подібних дій пов'язана з неагресивними мотивами, у тому числі і психопатологічно обумовленими. До того ж залучення категорії намірів дає можливість розглядати як кримінальну агресію і такі дії, які у кримінальному праві розглядаються, наприклад, як «готування до злочину» (ст. 14 Кримінального кодексу України), «замах на злочин» (ст. 15). Людина може не довести до кінця свої агресивні наміри з причин, що від неї не залежать (наприклад, вистрілила і промахнулася), але від цього її дії не перестають бути агресивними. Вказівка на об'єктивну спрямованість дій на завдання шкоди життю або здоров'ю дає також можливість розмежувати кримінальні дії і агресивні властивості особистості, її анти суспільні замисли, наміри, переконання. Висока агресивність може не супроводжуватись агресією, або може бути виражена в соціалізованих, не кримінальних формах агресії. Вказане визначення передбачає і суспільно небезпечні дії неосудних осіб (з різними формами психологічних розладів), які формально порушують кримінально-правову заборону, але не можуть бути кваліфіковані як злочини¹³.

Таким чином, вибір варіанту поведінки людини залежить від багатьох факторів, як зовнішніх, так і внутрішніх. Глибинні психологічні реалії і зовнішні соціальні фактори перебувають у безпосередньому зв'язку. Вирішальна ж роль належить саме внутрішнім, особистісним факторам.

Соціальні реалії сучасності сприяють тому, що людина втрачає впевненість у собі, своїй безпеці. Це згубно впливає на психологічний стан людей, що призводить до пошуку шляхів вирішення власних проблем, у тому числі і бажання самоствердження, будь-якими способами, навіть протиправними.

Агресія має глибинні соціальні корені (і біологічні, як вважають психологи), тому повністю усунути агресивну поведінку, мабуть, неможливо. Але це не означає, що не можна зменшити її прояви, чому сприяла б система соціального і правового контролю за цим явищем.

Проблема протиправної поведінки існує не лише як абстрактне явище. Щоденне життя ставить перед людиною складні завдання, у тому числі як захистити себе і свою сім'ю від протиправних посягань інших осіб. Розв'язання цього завдання передбачає не лише зусилля з боку держави і її громадян, а й ґрунтовне наукове осмислення протиправної поведінки та визначення її особистісних факторів, що мають вирішальне значення для попередження протиправної поведінки. Захистити себе від правопорушників суспільство може не завдяки їх ізоляції, а шляхом усунення причин, що породжують протиправну поведінку. У першу чергу це стосується зміни соціальних умов, що сприятиме і зміні неусвідомлених мотивів поведінки.

1. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология // Избр. труды по социальным наукам: В 3 т. – М.: Наука, 2002. – Т. 1. – С. 150. 2. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 102, 104, 105. 3. Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности // Дриль Д.А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА*М, 2006. – С. 711 – 723. 4. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с. 5. Змаиовская Е.В. Основы прикладного психоанализа. – СПб.: Речь, 2005. – С. 214. 6. Там само – С. 217, 218. 7. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Чит. праця. – С. 111. 8. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, об-

щение. – М.: АСТ; СПб.: ПРАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2007. – С. 190. 9. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). – М.: Изд. центр. «Академия», 2006. – С. 84, 95. 10. Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 1997. – С. 155, 156. 11. Фром Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994. – С. 173. 12. Там само. – С. 252. 13. Сафуанов Ф.С. Психология криминальной агрессии. – М.: Смысл, 2003. – С. 92, 93.